

Senija Milišić

O PITANJU EMANCIPACIJE MUSLIMANSKE ŽENE U BOSNI I HERCEGOVINI

Proces emancipacije muslimanske žene dio je šire problematike i tokova novije istorije u Bosni i Hercegovini i vezan je za pojavu iščezavanja narodne nošnje na našem području. Nošenje zara i feredže bilo je vezano za religiozne i društvene odredbe muslimanske zajednice u kojoj je žena imala posebnu ulogu. Zbog toga je skidanje zara i feredže imalo dublji istorijski smisao nego napuštanje starih oblika nošnje u našem narodu.

Historijska nauka kod nas nije se ženom i njenim položajem u društvu sve do prije desetak godina ozbiljnije bavila. Tako o ženi na ovim prostorima u XIX stoljeću zasad znamo malo, dok o periodu između dva svjetska rata ima literature koja je po svom sadržaju necjelovita i neujednačena.

Jedan od razloga takvome stanju jeste njen drugorazredan položaj u društvu stoljećima. Kao historijski "nevidljive" mali je dio žena i nakon Drugog svjetskog rata učestvovao u tim vidljivim sferama i strukturama.

Historijska analiza položaja žene uopšte (pa i muslimanske žene) zahvata jako veliki period i zahtijeva interdisciplinarno istraživanje. Prva etapa ovog procesa odvijala se u periodu od 1878. do 1918. godine. Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine nastupile su brojne promjene i zahvatile i muslimansku zajednicu i nametnule pitanje emancipacije muslimanske žene i izmjene njenog društvenog i socijalnog položaja.

Naredna etapa obuhvata period između dva svjetska rata. Za razliku od prethodnog, za ovaj period postoji bogatija izvorna građa, mnoštvo štampe i brošura koji govore o nepismenosti, ekonomskoj zavisnosti, nenaviknutosti na društveni život i korištenje svojih prava, o dubokoj uvriježenosti konzervativnih shvatanja u muslimanskoj sredini o položaju žene, te ženskim društvima i udruženjima i aktivnostima žena (pa i muslimanskih) u njima.

Svi zakoni i običaji koji su ženu stavljali u podređen položaj, a održavani bijedom i neznanjem, bili su na snazi do 1941. godine. Borba muslimanske žene za oslobođenje sastavni je dio borbe svih žena Bosne i Hercegovine, a cilj te borbe bio je isti: pobjeda nad fašističkim okupatorom i njegovim domaćim pomagačima.

Već tada započele su duboke promjene u shvatanjima mjesta i uloge žene u društvu i utvrđeni putevi za njenu afirmaciju u privrednom i društveno-političkom životu zemlje. Ravnopravnost žene, kao jedna od najkrupnijih tekovina narodnooslobodilačke borbe, ženama je donijela u prvom redu političko pravo, pravo na rad, pravo na školovanje, zaštitu materinstva itd.

Ali ni dekreti revolucije nisu mogli odjednom otkloniti naslijeđeno stanje, pa je Komunistička partija morala uložiti velike napore u sprovođenju akcije za emancipovanje žene uopšte, a u tom smislu i muslimanske žene.

Organizovana akcija za skidanje zara i feredže započela je 1947. godine. Naime, duže vremena bilo je otvoreno pitanje da li će se emancipacija muslimanske žene provesti političkom akcijom ili donošenjem zakona. Pripremanje akcije je potrajalo i išlo je vrlo teško u pojedinim regionima. Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine donijela je na kraju 28. IX 1950. godine Zakon o zatani nošenja zara i feredže.

Veliku poteškoću za istraživanje ovog pitanja predstavljala je nesređenost arhivskih fondova i nepostojanje posebnih fondova koji bi se odnosili na žene. Izvori za poslijeratni period, političke i partijske odluke, mobilizatorsko-propagandni dokumenti i smjernice, govore samo o političkoj emancipaciji koja je preduslov ulaska u politički život. Nakon ove slijedila bi kulturna emancipacija i integracija žena na ravnopravnim osnovama.

Iz ovih dokumenata jasno je vidljiva prisutnost tradicijskog mišljenja, s izvjesnim modifikacijama. Između ova dva nivoa, onog što je proklamovano ili zamišljeno i ostvarenog, između strukture mišljenja i onog što je stvarno i ostvareno, te između razlike i tolerancije, u izučavanju i posmatranju tih nivoa, sagledavaće se proces emancipacije žene uopšte, te u sklopu toga i muslimanske žene.

Tek u novije vrijeme pojavili su se radovi (Jovanke Kecman, Dane Begić i Nevenke Bajić) u kojima se naučno obrađuje žensko pitanje, a u vezi s tim dodiruje se i pitanje položaja muslimanske žene i njene emancipacije. Dr Ibrahim Kemura je u svojoj doktorskoj disertaciji, pored osvrt na historijske, društveno-ekonomske i religijske momente koji su muslimansku ženu stavili u prvi plan, istakao značaj ovog pitanja u razdoblju između dva svjetska rata.

O promjeni političkog položaja žene nakon Drugog svjetskog rata i promjeni položaja i značaja u ekonomskom životu govori se u više radova, ali na temu emancipacije muslimanske žene takvih radova nema.

U vezi s postavljenom periodizacijom, treba reći da su navedene godine uslovno uzevši odrednice ovog procesa. Riječ je o problemu čiji je razvojni put započeo mnogo ranije i koji se proteže do dana današnjeg. Ovaj dugotrajni proces kod nas je do sada bio parcijalno obrađivan i to u povremenim političkim i vjersko-doktrinarnim raspravama. Stoga je, u hronološko-problemskoj obradi teme, radi što potpunijeg uočavanja pretpostavki i suštine ovog pitanja neophodno razmatrati sljedeća pitanja: teorijska gledišta o društvenom položaju žene i putevima njene

emancipacije, korijene i društveno-istorijska određenja tradicionalnog nasljedstva i običaja pokrivanja muslimanske žene u Bosni i Hercegovini, uticaje društveno-ekonomskih, socijalnih i političkih promjena od kraja XIX do polovine XX stoljeća u Bosni i Hercegovini na muslimansku zajednicu i odnose u njoj, prvenstveno na ulogu i mjesto muslimanske žene u porodici i društvu, stavove raznih političkih stranaka i drugih organizacija, uključujući feministički pokret prema otvorenim pitanjima statusa emancipacije žene uopšte, a napose muslimanske žene u Bosni i Hercegovini u posmatranom razdoblju, i, na kraju poseban osvrt na skidanje zara i feredže u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine.

Odgovor na pitanje o korjenima i društveno-istorijskim određenjima tradicionalnog nasljedstva i običaja pokrivanja muslimanske žene u Bosni i Hercegovini zahtijeva razmatranje činjenica koje su uzrokovala opadanje socijalnog položaja žene u islamu, te islamskih propisa o pokrivanju lica. Kur'anom nije bio propisan način pokrivanja kakav je bio kod nas i u nekim drugim zemljama u kojima je živjelo muslimansko stanovništvo. Kur'an je nalagao da se žene skrivaju, ali šta i na koji način - nije. Pokrivanje lica uvelo se običajem.

Najpotpuniji podaci o nošnji u Bosni i Hercegovini su oni iz XIX stoljeća. U razdoblju od austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine pa sve do 1941. godine desile su se značajne društveno-ekonomske, socijalne i političke promjene u životu bosanskohercegovačkog stanovništva, a naročito muslimanskog. Za vrijeme četrdesetogodišnje austro-ugarske okupacione uprave Bosna i Hercegovina je proživljavala nagle promjene dotadašnjih društvenih odnosa. One su se ogledale u preobražavanju i usklađivanju patrijarhalnog načina života i orijentalne civilizacije spram zahtjeva kapitalizma jedne zapadnoevropske zemlje.

Uspostavljanjem austro-ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini nastupio je proces kapitalističkog razvoja i prodora robno-novčanih odnosa. Muslimani su u tim novim okolnostima nastavili sa dotadašnjim načinom življenja i teško su prihvatili tekovine jedne nove civilizacije. Time su počeli stagnirati u odnosu na svoje sunarodnike, koji su se nastojali uklopiti u nove tokove savremenog života. Posljedica ovakvog razvoja bilo je u prvom redu ekonomsko propadanje Muslimana. U značajno izmijenjenim političkim i društveno-ekonomskim prilikama i "pitanje emancipacije muslimanske žene nametalo se samo po sebi."¹

Muslimanska žena predstavljala je neiskorišteni privredni potencijal i njenim uključivanjem u privredne tokove izmijenio bi se i njen dotadašnji društveni položaj jer je "stegnuta okovima zastarjelih shvatanja i prevazidenih vjerskih običaja, bila isključena iz javnog života."² Iz ovoga proizilazi da je i ekonomski položaj bosanskohercegovačkog muslimanskog stanovništva bio otežan jer je na taj način polovina istog bila isključena iz privređivanja.

¹ Dr. Ibrahim Kemura, *O ulozima "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Prilozi, 20, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1984., 74.
² Isto, 74.

O društvenom položaju muslimanske žene govori i njen pravni položaj p
šerijatu. Propisi šerijatskog prava važili su za muslimansko stanovništvo u oblas
porodičnog i nasljednog prava. Iako je prema šerijatskom pravu žena ima
poslovnu sposobnost, mogla vršiti pravne poslove, sticati imovinu i njome raspol
gati, prava muškaraca i zastarjeli običaj pokrivanja sprečavali su je u tome u po
punosti. Nepismena i neprosvijećena žena nije bila svjesna svog pravnog položaj
te shodno tome ni onoga što je iz njega proizlazilo.

Stoga je bilo neophodno, što je na vrijeme uočio i tražio jedan malobroj
krug muslimanske inteligencije, da muslimanska žena i njen položaj budu prin
jereni savremenom načinu i tokovima života. Jedina vanjska i formalna preprek
tom prilagodavanju, koje je podrazumijevalo ponajprije školovanje muslimansk
ženske djece, izuzev u ženskim školama konfesionalnog tipa, i njenom učešću
javnom životu, bila je njena prevaziđena nošnja zar i feredža. Zbacivanje te nošnje
bio je prvi uslov ka promjeni njenog dotadašnjeg položaja.

Napredna mišljenja i nastojanja za emancipovanjem muslimanske žer
nailazila su na žestoko protivljenje protivnika otkrivanja. Tako su do početka Prve
svjetskog rata, malobrojni pojedinci, koji su bili svjesni težine položaja musul
manske žene, i izjasnili se za njenu emancipaciju, ostajali, uglavnom, osamljeni
svojim zahtjevima.

Prvi svjetski rat donio je sa sobom i prve pojave otkrivanja Muslimanki, ko
su u ratnim nedaćama i u potrazi za obezbjeđenjem ekonomske egzistencije, bi
prisiljene da potraže posao u fabrikama. Same životne okolnosti bile su ovoga pu
jače od tradicionalnih i vjerskih dogmi i propisa. Pojavi otkrivanja prvih musul
manskih žena, tadašnji reis ul ulema dao je puno opravdanje i podršku.

U novim društveno-ekonomskim i socijalnim okolnostima nakon završetk
Prvog svjetskog rata, pitanje položaja muslimanske žene i njene emancipacije pon
vo je dobilo na aktuelnosti. Konzervativna shvatanja u muslimanskoj sredini
položaju žene, bila su tako duboko ukorijenjena da su napredna shvatanja i zahtje
vi, izazivali žestoku reakciju. I pored jakih otpora, napredna shvatanja o potrel
školovanja i uopšte emancipovanja muslimanske žene sticala su sve više pristalic
posebno među inteligencijom. Društvo "Gajret" radilo je na podsticanju školovar
ja muslimanske ženske djece, davalo im je stipendije i otvaralo ženske internate
Sarajevu i Mostaru, a beogradski "Gajret" otvorio je 1926. godine ženski interna
koji je omogućio muslimanskoj ženskoj omladini pohanjanje fakulteta.

Premda su postignuti izvjesni rezultati po pitanju školovanja muslimansk
ženske djece, opšte stanje je i dalje bilo nezadovoljavajuće. Pokazatelji ovakvo
stanja mahom su pojedinačni i nepotpuni, ali se i na osnovu njih može konstatova
da je vrlo mali broj muslimanske ženske djece pohanjao škole. Izjave reis ul ulem
Džemaluddina ef. Čauševića da se radi samo o tumačenju jednog vjerskog običaj
koji nije i vjerski zakon, te da je sama nošnja stvar svakog pojedinca-izazvale su ja
otpor konzervativnih vjerskih organa i pojedinaca. Donošenjem Takrira (odluke

islamske izborne kurije, Čauševiću je dato za pravo i značilo je pobjedu slobodne i savremene misli. Borba za izmjenu društvenog i socijalnog položaja muslimanske žene, na čemu su radile napredne snage muslimanskog društva i pored izvjesnih rezultata i pomaka u pozitivnom smislu "još uvijek je bilo daleko od svog konačnog rješenja pune afirmacije muslimanske žene."

Kongres Muslimana intelektualaca iz 1928. godine, prihvatio je mišljenje da se ne radi o vjerskom propisu, ali učesnici kongresa nisu energično zahtijevali da se muslimanska žena otkrije i odbaci zar i feredžu. Tako je za rješavanje ovog pitanja preostao evolutivni put, jer je zaključeno da ne treba forsirati otkrivanje žena, nego raditi na tome da one u što većem broju pohađaju škole, da se obrazuju, pa ako žele da idu pokrivena neka idu, ali ako moraju da idu otkrivene, neka se otkriju. Evolutivni put u načinu rješavanja muslimanskog ženskog pitanja pokazao se kao isuviše spor i bez efikasne završnice. Muslimanske žene su i nakon toga ostale većinom pokrivena sve do donošenja Zakona o zabrani nošenja zara i feredže 1950. godine, kojim je konačno oslobođena svoje nepraktične i nesavremene nošnje, te time stala na put svoje pune ravnopravnosti.

U Bosni i Hercegovini postojalo je između dva svjetska rata više društava i organizacija nacionalnog i humanitarnog karaktera, a bila su sastavni dio građanskog ženskog pokreta Jugoslavije. Nacionalna kulturno-prosvjetna društva "Gajret" i "Narodna uzdanica" radila su na podizanju nivoa opšteg kulturnog i prosvjetnog života žena, a posebno na selu.³

U vremenu od 1919. do 1941. godine KPJ je u svom programu postavljala zahtjeve za političkom i ekonomskom ravnopravnošću žena. Taktika rada među ženama koju je KPJ provodila u periodu od 1935. do 1940. godine, slijedeći politiku Narodnog fronta, pokazala se veoma efikasnom. Ulazeći po direktivi KPJ u autonomne građanske ženske organizacije, komunistkinje su istim kanalisale već postojeće antifašističko raspoloženje. Upornim nastojanjima naprednih žena u građanskim organizacijama, postavljeni su temelji širokog antifašističkog fronta žena, koji se 1942. godine formirao kao posebna organizacija. Kada su jugoslovenska vlada i policija 1940. godine internirale u zatvore i logore oko 3000 komunista, a prema policijskim spiskovima mobilisali oko 2000 komunista, te simpatizera, ženski kadrovi osigurali su kontinuitet partijskog djelovanja.⁴ Rad sa ženama u periodu između dva svjetska rata bio je poseban partijski zadatak kome je pridavan veliki značaj. Taj zadatak je bio da se politički pokrenu mase žena koje su bile potpuno zapostavljene i izrabljivane. Konzervativno gledanje na ženu bilo je u tom periodu izrazito, i to ne samo na selu, nego i u gradu. Kroz svo to vrijeme žene su bile građani drugog reda, bez prava glasa, neravnopravne u pogledu zapošljavanja,

³ Mila Beoković, *Žene heroji*, Sarajevo, 1967., 183-230.

⁴ Lydia Sklevicky, *Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata*, I dio, časopis *Polja*, 308, Novi Sad, 1984, 416.

nagrađivanja itd. Zato ih je KPJ pokretala u borbu upravo za ta, kao i za prava zaštite materinstva, u borbu protiv ratne opasnosti, skupoće. To su bili realni motivi za pokretanje žena koji su u isto vrijeme budili i jačali interes žena za politiku. Za rad sa ženama bile su formirane posebne komisije koje su vodile žene komunisti. Program KPJ bio je jasan i sada je trebalo upoznati žene sa njim.

Narodnooslobodilački rat 1941.-1945. godine predstavljao je prekretnicu u shvatanjima položaja žene u društvu. Kroz konkretnu praksu otvorilo se ogromno područje praktične afirmacije žena i time postalo put savladavanja i mijenjanja patrijarhalnog, konzervativnog gledanja na ženu, kako u porodici, tako i u društvu. Napori KPJ za stvaranje organizacije Antifašističkog fronta žena, kao i za pravilnu liniju iste i njen uspješan rad među ženama, briga za uzdizanje žena - vidi se iz razradivanja tog pitanja u partijskoj štampi, iz pisama i okružnica CK KPJ, kao i centralnih i pokrajinskih komiteta, iz govora i referata članova CK KPJ.

Organizaciono učvršćenje AFŽ-a u toku NOB-e bilo je od velikog političkog značaja. Pod rukovodstvom Partije u širokom Narodnom frontu i AFŽ-u, izrasle su na hiljade kadrova žena rukovodilaca. U NOB-i žene Jugoslavije prvi put u svojoj historiji koriste pravo glasa u izborima za nove organe narodne vlasti. One su birane za odbornike, za poslanike u skupštinama, postajale su članovi rukovodećih političkih i izvršnih organa. Time su one, još prije prihvatanja formalnih pravnih propisa i ustava, u borbi postale stvarno politički ravnopravne.

Žene su u ratu odigrale značajnu ulogu. Bile su borci, faktor ekonomike, faktor političke borbe i faktor stvaranja novih društvenih i ljudskih odnosa. Revolucija je ukinula klasne razlike. Brojčani podaci o tome koliko je žena bilo u Partiji, omladinskoj organizaciji, organizaciji AFŽ-a jedan su od problema s kojim se autor najčešće susretao. Treba imati u vidu da je to ratno vrijeme, da je dokumentacija nepotpuna i da se kompletna aktivnost svih ovih organizacija odvija u ilegalnim uslovima. U memoarskoj literaturi, nastaloj nakon rata, koje ima jako puno, nailazi se i na podatke koji govore o ženama u ratu. Dedijer je zabilježio u svom dnevniku da su u Foči muslimanske žene još u toku rata skidale zar. U XVI muslimanskoj brigadi bilo je 88 Muslimanki. U Zborniku radova o ženama Bosne i Hercegovine u ratu kaže se da je u Narodnooslobodilačkim odborima i Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata bilo oko 100.000 žena, međutim koliko ih je bilo u NOP-u, koliko u gradovima a koliko na selu, ne zna se. Sigurno je da je taj broj daleko veći od 100.000, naročito kako se rat primicao kraju. Stvarni proces emancipacije započeo je dakle u ratu i to u prvom redu promjenom svijesti, jer bez svijesti nema ni emancipacije. Kako se mijenjala svijest žene u ratu? I šta je značila promjena svijesti? Šta je u toku rata od onog što je proklamovano i ostvareno i u kojem obimu i koliko je to uticalo na svijest žena? Odgovor na ova pitanja predmet je zasebne studije. Šta je dakle uticalo na promjenu svijesti žena u toku rata?

Narodnooslobodilački pokret u okupiranoj Bosni i Hercegovini bio je specifičan oblik Narodnooslobodilačke borbe u cjelini, i njen sastavni i neraskidivi dio.

KPJ i SKOJ bili su nosioci, rukovodioci i organizatori NOP-a. Osnovicu svoga djelovanja ove dvije organizacije proširile su tokom rata osnivanjem novih antifašističkih organizacija. Nije bilo grada ni sela u kojima u ovim organizacijama nisu bile zastupljene i žene. KPJ se od prvog dana rata borila za politički uticaj među stanovništvom Bosne i Hercegovine nastojeći ga odvojiti od uticaja okupatora i njegovih domaćih fašistički orijentisanih pomagača. Presudno je bilo to da je KPJ ostvarila i imala veliki uticaj na sve slojeve stanovništva. Žene i djevojke Bosne i Hercegovine izvršile su u toku rata niz zadataka u sklopu NOP-a. Bile su veoma aktivne i veoma hrabre. Svaka, pa i najmanja njihova aktivnost bila je od velikog značaja. Socijalni sastav žena članova, aktivista i simpatizera govori o tome da su u NOP-u bile zastupljene sve kategorije stanovništva. Još u toku rata na kursovima za opismenjavanje sjedile su jedna pored druge Srпкиnje, Muslimanke, Hrvatice. KPJ je proklamovala jednakost, priznala je ženi sva prava i odmah ih još u jeku borbe počela osposobljavati da svoja prava i koriste. Na scenu prvi put ulaze snage koje su u svemu tome bile isključene pa i žene Muslimanke. Borba se vodila protiv okupatora, protiv domaćih izdajnika, protiv nepismenosti i konzervatizma. Ogromna pozitivna snaga pokrenula se u narodu. Žene su pokazale takvu svijest, moralnu snagu i upornost, dotad nevidenu na ovim prostorima.

U temelje nove Jugoslavije bilo je ugrađeno priznanje pune ravnopravnosti žene u novim društveno-političkim odnosima. Tražilo se i očekivalo njeno puno učešće u ekonomskom i političkom životu zemlje. Stari propisi i zakoni po kojima je žena bila u podređenom položaju, bili su poništavani još u toku rata. U članu 24. Ustava FNRJ iz 1946. godine stoji : " Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društvenog života. Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. Država naročito štiti interese majke i djeteta. " To načelo provedeno je i u ostalim zakonima. U Zakonu o braku kaže se da su brak i porodica pod zaštitom države. Uveden je građanski brak kao načelno važeći u zemlji, a u pogledu prava i obaveza dosljedno je sprovedena ravnopravnost supružnika u međusobnim odnosima i u odnosu na djecu.

Međutim, pravne norme bile su samo jedan od kriterija po kojima se ocjenjuje položaj žene u društvu. Drugi je njeno stvarno učešće u političkom odlučivanju, na izborima, u političkim organima društvenog upravljanja. Položaj žene u društvu zavisi od njenih prava i položaja u oblasti ekonomskog života : da li postoji stvarna mogućnost zapošljavanja, da li joj je omogućeno obavljanje svih poziva, da li ima jednaku platu za jednaki rad. Važna su i jednaka prava na školovanje ženske omladine. U zemlji koja je pretrpila teška stradanja u tek završenom ratu, bilo je potrebno da se u dužem procesu prevazilaze mnoge predrasude i zaostalost, koje su u ratnim uslovima ostale pritajene u društvu, ali i u pojedincima, a u prvom redu trebalo je prevazići materijalnu zaostalost zemlje, zaostalost uslova života koji reprodukuju zaostalost svijesti. U burnim društvenim i privrednim kretanjima započeo je istovremeno preobražaj ne samo privrede zemlje, već i ljudi, njihovih shvatanja, težnji, morala, načina života i rada. Položaj žene zavisio je i od stanja svijesti

čitavog društva, pa i samih žena, od tradicije, navika i vaspitanja, koje i muškarci i žene nose iz porodice i društvene sredine u kojoj su rasli i živjeli. Kako se to reflektovalo na dalji tok odnosa u društvu?

Nakon oslobođenja započela je nova faza u razvoju procesa emancipacije žene i muslimanske žene posebno. Naslijedeno stanje koje je ostavio period neravnopravnosti i diskriminacije nije se moglo lako prevazići. Zato se u Programu Saveza komunista Jugoslavije iz 1958. godine kaže da problem ravnopravnosti žene u Jugoslaviji nije više politički problem, niti problem pravnog položaja žene u društvu, već je on uglavnom postao kao problem ekonomske nerazvijenosti, primitivizma, religioznih shvatanja i drugih konzervativnih predrasuda, privatno-svojin-skog odnosa koji još dejstvuje na život u porodici.

Promjenu položaja žene nakon rata možemo pratiti kao proces koji prolazi kroz tri faze. Prva faza podrazumijeva političku emancipaciju žena, kao preduslova njenog ulaska u politički i javni život uopšte, dakle sticanje statusa političkog subjekta. Sljedeća faza podrazumijeva kulturnu emancipaciju žena u kojoj se one osposobljavaju za korištenje tekovina političke emancipacije. U završnoj fazi došlo bi do integracije svih žena na ravnopravnim osnovama u borbi za novo društvo, i njegovu konsolidaciju. Ako ove prve dvije faze nisu u potpunosti ostvarene, onda ni ova posljednja ne može biti završena na potpuno ravnopravnim osnovama. U izučavanju društvenog položaja žene najveći je problem izdvojiti žene kao posebnu društvenu grupu. Iako su još u ratu klasne razlike bile ukinute, još uvijek su prisutne neprevaziđene kulturne razlike među ženama različitog socijalnog porijekla, a naročito one između seoske i gradske sredine, te obrazovnog i kulturnog nasljedja.

Dokumenti AFŽ-a jasno pokazuju postojanje radikalno različite svijesti žena od svijesti muškaraca, što je posljedica dugotrajne isključenosti žena iz sfera koje su bile isključivo muške. Sagledavanje društvene stvarnosti postiže se analizom korištenja ideologije, političkih programa, načela i smjernica, kao pokazatelja promjene položaja žene. Najvažnije pitanje odnosi se na postojanje dosta jake strukture tradicionalnog mišljenja koje i dalje traje i vrši svoj uticaj na ponašanje ljudi. Ono što je za ovaj period i ovu temu novo i neophodno jeste izučavanje istorije svakodnevnog života, što je kod nas gotovo nepoznato.⁵ Neophodno je i iznalaženje podataka koji govore o učešću žena u masovnim političkim organizacijama (KPJ, sindikat, Narodni front, AFŽ, omladinska organizacija) na svim nivoima, što bi omogućilo sagledavanje stvarnog učinka emancipatorskog procesa, kao dugotrajnog društvenog procesa. Postavlja se i pitanje kako u ovom procesu razdvojiti privatnu od javne sfere, kada su one podjednako važne za odgovarajuća saznanja o stvarnom

⁵ Kako je petogodišnja ratna pauza učinila svoje, historičari naše zemlje sve do nedavno nisu imali prilike vidjeti šta je na tom polju urađeno u susjednim zemljama i u svijetu. Razmjenom historijskih časopisa sa zagrebačkim povjesničarima, vidi se da je upravo to ono što se sada radi i da povjesničari velike i obimne teme, kao što je ova ne obrađuju. Uglavnom se kod njih a i u svijetu ide upravo na tu historiju svakodnevnog života, kao i na narativnu historiju.

položaju žene. Do sada smo imali samo radove koji su tretirali sferu javnog. Zato novi historijski izvori i iznalaženje novih mogućnosti moraju pomoći i pri istraživanju kulturnih promjena i historije svakodnevnog života, kako privatnog, tako i društvenih običaja i morala. Ovaj proces nemoguće je staviti u određene vremenske okvire, jer samim tim pitanje postojeće periodizacije dovodi se u sumnju. Pri ovome historijska nauka samo je polazište za ovakvu vrstu istraživanja, a interpretativni dio obuhvata konkretne probleme iz raznih oblasti : sociologije, etnologije, psihologije.

Burna društvena i privredna kretanja nakon rata donijela su i istorijske preobražaje ne samo privrede zemlje, već i ljudi, njihovih shvatanja, težnji, morala, načina života i rada. Za žene je taj proces bio dvostruko nov: po tome što se on mijenja za čitavo društvo i po specifičnim problemima vezanim za ulazak žene u društveni život. Bilo je to teško naslijeđe koje karakteriše nedovoljna pripremljenost u stručnom pogledu i savremeni problemi zaposlene žene. Na granici uticaja starih navika i shvatanja i konkretne stvarnosti koja još uvijek ne oslobada ženu od društvenih i ličnih obaveza-nalazio se složeni problem žene na njenom putu sticanja ekonomske nezavisnosti i društvene ravnopravnosti. U periodu obnove zemlje stotine hiljada žena izašle su iz kuće da bi se zaposlile u privredi i javnim službama, radile kao dobrovoljni aktivisti i našle svoje mjesto u obnovi zemlje. Ratno razdoblje i period obnove zemlje za neko su vrijeme, usljed potrebe da se mobilišu svi ljudski potencijali potisnuli i skoro onemogućili niz konzervativnih shvatanja u odnosu na žene, naročito njihovu društvenu i privrednu aktivnost.

Međutim, vijekovima stvarana i održavana pravila ponašanja i običajne norme nisu se mogle izmijeniti dekretima i odjednom. Bosna i Hercegovina (uz Kosmet, Sandžak i Makedoniju) bila je jedna od posljednjih oaza zara i feredže. Radovi koji obraduju promjenu političkog položaja žene nakon rata i promjenu njenog položaja i značaja u ekonomskom životu, ne daju gotovo nikakav uvid u napore koji su činjeni po pitanju emancipacije muslimanske žene. Sačuvana arhivska grada je malobrojna i odnosi se na dokumente AFŽ-a koji se mogu svrstati na one propagandno-mobilizatorskog karaktera i referate. U prvim se potiče na akciju i oni uglavnom nude viziju budućeg stanja i života društva kao realnosti koja će se realizovati i biti, pa istraživača dovode u zamku da stvarno stanje ne izjednači sa željenim, zamišljenim redom i da previdi svu složenost stvarnosti. Referati organizacije AFŽ-a, organizacije koja je bila najmanje moćna od svih masovnih organizacija, govore o konkretnim zadacima AFŽ-a, realnom stanju, puni su kritike i samokritike i daju smjernice za rješavanje ovog pitanja. Štampa, film, fotografija i usmeni razgovor sa učesnicima dragocjen su izvor za ovu temu koji tek djelimično potvrđuju postojanje konzervativnih predstava o ženi. Takva poimanja o ženi muškarci su stekli još u djetinjstvu u porodici i društvu. Ni jedan od navedenih izvora ne pruža sliku privatnog života, onih ne tako lako vidljivih puteva kojima se tradicionalna shvatanja iz privatnog odražavaju na javni život, i pored zakonskih propisa i političkih deklaracija te svih instrumenata javnog progresivnog društveno-

ekonomskog uređenja. Nema mogućnosti da se vidi kako su se konzervativni nazori o ženi mijenjali u svijesti muškaraca. Upravo u toj sferi vodila se najteža i za oko nevidljiva borba. Za razliku od žena drugih nacionalnosti, Muslimanke su uvijek bile u težem položaju, jer su bile skrivene, nepismene.

Analizom grade iz 1945. godine dolazimo do podataka o aktivnosti žena u NOF-u, učešću Muslimanki na izborima, te o političkom preobražaju muslimanske žene, kao osnovi za političku preorijentaciju Muslimana. Politička svijest žena se uzdigla, što pokazuje i njihovo učešće u predizbornoj kampanji, gdje su se Muslimanke u većini srezova pokazale kao najbolje.⁶ U Tuzli su 1945. godine, na izborima za organe narodne vlasti pitali jednu Muslimanku za koga će glasati, a ona je odgovorila za partizane, za pokret. I na ovom primjeru možemo vidjeti šta znači promjena svijesti. Ranije nju niko nije ni primjećivao, a kamoli pitao za nešto. Sada je ona ta koja se pita i čiji glas se čuje. U sve pore društvenog života ulaze snage koje su do tada bile isključene iz svega, pa i Muslimanke. Šarene kolone pokrpljenih zarova kretale su na prve poslijeratne izbore, u slobodi. Sam taj čin predstavljao je veliki praznik probuđenih žena.⁷ U delegaciji Bosne i Hercegovine na Prvom kongresu antifašistkinja Jugoslavije od 176 žena 44 bile su Muslimanke.⁸ Otpor konzervativnih muslimanskih snaga očigledan je već na samom početku. Nije bilo dovoljno samo priznavanje političkih i građanskih prava ženama, nego ih je trebalo osposobiti da ta prava u punoj mjeri i koriste. Ko ometa njihovu emancipaciju? Konzervativizam muškaraca držao je još uvijek žene prikovane za kuću.⁹ Znači da je u ovom procesu bilo neophodno i emancipovanje muškaraca.

U 1946. godini vidljivo je djelovanje muslimanskih reakcionarnih elemenata, a bilo je upereno protiv slanja ženske djece u škole. Organizacija AFŽ-a još uvijek je iznalazila načine za prodiranje među muslimanske žene. Muslimanska reakcija je preko hodža imala jak uticaj na žene. "Protivnici poretka puštali su vesti da je skidanje feredža akt protiv vere, da je to volja pojedinaca, a ne vlasti. Otpor ovim prosvetarskim akcijama hodže su izražavale preteranim vršenjem obreda i organizovanjem litija. Zato problem ovde dobija najoštrije forme."¹⁰ Prilikom ukidanja šerijatskih sudova, agrarnih rasprava i raznih drugih akcija, oni su nastojali da žene odvoje ne samo od organizacije AFŽ-a, nego od čitavog privredno-političkog života, govoreći da je za muslimansku ženu sramota vidjeti je izvan kuće. Nastojali su pasivizirati žene pod parolom da je vjera u opasnosti. U selima je njihov uticaj bio jači.¹¹

6 A BH, Fond AFŽ, K-1/1945. *Zapisnik sa sastanka Okružnog izvršnog odbora AFŽ-a održanog 24. i 25. XI 1945. u Sarajevu.*

7 *Bosanke i Hercegovke glasaju*, Sarajevo 1945.

8 A BH, Fond AFŽ, K-1/1945. *Delegati iz Bosne i Hercegovine na I kongresu antifašistkinja Jugoslavije.*

9 Isto, *Zapisnik OK KPJ za Okrug Sarajevo od 8. VII 1945.*

10 Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd, 1969., 382.; Arhiv SK BiH, Fond PK KP BiH, K-4/1946., *Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog komiteta i članova OK KPJ održanog 10. I II. III 1946.*

11 A BH, AFŽ, K-1/1946, *Zapisnik Okružnog odbora AFŽ-a, Sarajevo, 14.V 1946.*

Trebalo je osmjeliti te snage koje su sputavali nazadni običaji, pomoći ženi da se prosvjetno, kulturno i politički uzdigne. Moralo se mnogo raditi kako bi se zaustavili pokušaji konzervativaca da zaustave proces oslobađanja i punog aktiviziranja žene.¹² Taj rad otkrivao je i neke oprečne pojave. Nasuprot mnogim konkretnim socijalno-humanitarnim i vaspitno-prosvjetnim akcijama, AFŽ je u neposrednom političkom radu postizao slabije rezultate. Pored neučvršćenosti organizacije u mnogim mjestima, na ovo je uticalo i preplitanje rada AFŽ-a s radom drugih masovnih političkih organizacija i KPJ, ali i sektaštvo ovih organizacija prema AFŽ-u.

O počecima organizovane akcije za skidanje zara i feredže može se govoriti tek od 1947. godine. Naime, dugo vremena bilo je otvoreno pitanje da li će ovo biti okončano političkom akcijom ili donošenjem zakona. Samo pripremanje akcije trajalo je duže vremena i išlo je vrlo teško. Iz izvještaja gradskih odbora NF-a okružnih komiteta KPJ i agit-prop komisija, vidi se da se sa organizovanom akcijom po pitanju sprovođenja u život rezolucije Drugog kongresa AFŽ-a za skidanje zara i feredže počelo sa velikim zakašnjenjem. Na Drugom kongresu AFŽ-a Bosne i Hercegovine, na prijedlog delegatkinja Muslimanki, kongres je donio rezoluciju po pitanju pokreta Muslimanki za skidanje zara.¹³ Uz ogromno oduševljenje svih prisutnih, veliki broj Muslimanki skinuo je zar. Prva je to učinila Šemsa Kadić, delegatkinja iz Travnika, uz poziv svim Muslimankama da i one učine isto.¹⁴ Nakon kongresa održani su sastanci u organizacijama AFŽ-a širom Bosne i Hercegovine na kojima je postavljeno pitanje zara. Analize su pokazale da se akciji nije prišlo pravovremeno (dakle odmah po završetku rata) i da se nije radilo dovoljno organizovano. Partijske organizacije nisu to shvatile kao svoj zadatak i prepustile su sve organizaciji AFŽ-a. U svim srezovima održane su konferencije sa ženama, a prije ovih i sastanci sa vjerskim predstavnicima i uglednijim Muslimanima. Pokazalo se da su rezultati u gradu bili bolji nego na selu. U Srebrenici, Vlasenici, Gradačcu, Banjaluci, Travniku, Doboju, akcija se teško odvijala.¹⁵ Mnogi članovi Partije kolebali su se u pogledu otkrivanja svojih žena. Kod velikog broja gradana akcija nije nailazila na razumijevanje. I pored toga što je osnovni zakon o braku donesen 1946. godine bilo je više slučajeva višeženstva. Trgovac Bublin iz Sarajeva imao je tri žene (dvije Muslimanke i jednu nemuslimanku). Sve su bile pokrivenne.¹⁶

Uporedo sa obnovom i razvojem Bosne i Hercegovine i sve većim ulaskom žene u društveno-politički i privredni život skidanje zara postajalo je izraženije. U akcijama na izgradnji zemlje, na gradilištima i u tvornicama, na gradnji pruga, u radnim poljoprivrednim zadrugama, na tečajevima za nepismene, na kojima su Muslimanke učestvovala u velikom broju, sve više njih skidalo je zar kao osnovnu

12 Isto, bez oznake

13 Isto, K-3/1947., *II Kongres žena Bosne i Hercegovine*.

14 *Oslobodenje*, 224, 14.VII 1947.

15 A CK SK BiH, PK KP BiH, K-27/1947., *Zapisnik OK KPJ Tuzla*, 5.VII 1947.

16 *Nova žena*, list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, 29, 29. IX 1947.

zapreku svom političkom i kulturnom uzdizanju. U 1947. godini glavne akcije vodene su na opismenjavanju i prosvjećivanju Muslimanki. One su tečajeve pohadale otkrivena lica¹⁷. Podataka o tome koliko je tada bilo nepismenih Muslimanki nema. Isto tako teško je utvrditi koliko ih je završilo tečajeve za nepismene i da li se stalo samo na tome ili su one daljnjim školovanjem produbljivale svoje obrazovanje. Dovoljno kazuje i podatak da je u Sarajevu 1947. godine 2135 žena tražilo posao, a da su njih 1843 bile Muslimanke.¹⁸ Podataka o tome koliko je Muslimanki učestvovalo na radnim akcijama nema, ali da su u njima učestvovala nepobitna je činjenica. Isto tako, bilo je očito da se zbivao jedan veliki preokret. Postojalo je raspoloženje kod Muslimanki da učestvuju na radnim akcijama, ali su ih muški članovi porodice ometali u tome. Iz nekih sačuvanih spiskova učesnika radnih akcija vidi se da je ipak znatan broj Muslimanki učestvovao na njima.

Bosni i Hercegovini bila je potrebna ogromna radna snaga u svim granama privrede. Stoga je prvi korak na tom putu bio osposobiti i uključiti sve žene u rad. Skidanje zara značilo je stvaranje još većih mogućnosti za uzdizanje muslimanskih žena. Od 1945. pa do 1952. godine, do kada je praćen ovaj proces uključen je relativno mali broj Muslimanki u privredu.¹⁹ Glavni razlog bio je u tome što su one bile pokrivene. Odbacivanjem zara njeno učešće u proizvodnji i uopšte u javnom životu bilo bi veće. To je bio jedini put da Muslimanka postane istinski slobodna i ravnopravna sa muškarcem, jer je žena u stanju samo svojim vlastitim zalaganjem i trudom da se kulturno uzdigne, da postane svjesna svoje slobode i ravnopravnosti i da stečenu slobodu pravilno iskoristi. Da bi se ovaj proces ubrzao, radeno je i sa muškarcima. Održavane su konferencije, na kojima su ih predavači upoznavali sa potrebom uključivanja Muslimanki u privredu radi ostvarenja i izvršenja Petogodišnjeg plana, te da se pitanju zara mora pristupiti ozbiljno i uporno.²⁰ Njima je stavljeno u zadatak da muslimanskim masama ovo pravilno objasne, jer se državna vlast u to nije željela miješati, upravo iz razloga što se radilo o jednom zaista delikatnom pitanju koje zadire u privatni život.

Drugi kompleks pitanja vezan je za neposredno ponašanje vjerskih organa i dijela sveštenstva prema novom poretku, njegovim ustanovama i vitalnim državnim i nacionalnim interesima. Na konferencije na kojima se raspravljalo o skidanju zara, pozivani su i muslimanski vjerski predstavnici.²¹ U Sarajevu je početkom augusta 1947. godine održano zasjedanje Vakufsko-mearifskog sabora. Sabor je obratio naročitu pažnju pokretu AFŽ-a za skidanje zara i feredže Muslimanki u Jugoslaviji i ukazao na to da je pogrešno i štetno pomiješati principe islamske vjere sa običajima koji su kočili razvoj Muslimanke do sada.²² Krajem augusta održano je I

17 *Oslobodenje*, 59-70, 3. I - 15. I 1947.

18 A BH, AFŽ, K-2/1947, *Zapisnik Gradskog odbora AFŽ-a Sarajevo*, broj 112/1947.

19 *Oslobodenje*, 245, 9. VII 1947.

20 Isto, 251, 16. VIII 1947.

21 Isto, 238, 1. VIII 1947.

22 Isto, 242, 5. VIII 1947.

zasjedanje Vrhovnog vakufskog predstavništva Muslimana u FNRJ. Zaključeno je da je dužnost ovog sabora i Vrhovnog vjerskog starješinstva da ovu akciju žena za skidanje zara i feredže svestrano promognu, jer to traži sadašnji ekonomski i socijalni položaj Muslimana.²³ Sa gošćinske skupštine "Preporoda" pozvani su svi Muslimani da provedu otkrivanje Muslimanki.²⁴ U Begovoj džamiji u Sarajevu izvršena je svečana predaja menšure novoizabranom reis ul ulemi Ibrahimu ef. Fejiću, koji je u svom govoru održanom tom prilikom, naglasio da se pitanju jednakopravnosti Muslimanke mora posvetiti velika pažnja i da je u tom pogledu potrebno hitno intervenisati.²⁵

Najvažnija pitanja koja je organizacija AFŽ-a preuzela na sebe bila su opisivanje žena i skidanje zara i feredže. Kako je po tom pitanju do tada postignuto vrlo malo, trebalo je prvo da se otkriju žene koje radе. Suština nije bila isključivo u skidanju zara, već je ženama trebalo otvoriti put ka ekonomskoj samostalnosti, pomoći im da same sebe ne drže u zaostalosti. Prilikom ranijih pokušaja skidanja zara činjene su i određene greške. Najveći otpor pružili su muškarci. Oni su htjeli da njihove žene budu u kući i smatrali su je predmetom svoje kuće. Na drugom plenumu CO AFŽ Jugoslavije, održanom odmah nakon Petog kongresa KPJ, utvrđeno je da to mora biti stvar zajedničke akcije svih organizacija. Organizacija AFŽ-a je to sebi postavila kao partijski zadatak.²⁶ Organizacija AFŽ-a koja je rukovodila akcijom skidanja zara i feredže, nije u početku shvatila suštinu ovog pitanja, njegov prosvjetni, kulturni i ekonomski značaj. Počele su se pokrivati žene koje su se već bile otkrile, jer skidanju zara nije prethodila solidna priprema, ubjeđivanje žena u važnost i korisnost istog, niti je kod njih razbijena predrasuda o zaru. Jedan od nedostataka u ovoj akciji bila je i nedovoljna saradnja sa ostalim masovnim organizacijama. Nije se ništa učinilo kako ih muškarci ne bi u tome sprečavali. Pojavio se i problem istaknutih članova masovnih organizacija koji nisu dozvoljavali svojim ženama da se otkriju. U ovoj akciji izgubio se iz vida jedan od vrlo važnih momenata, a to je socijalno-ekonomski. Akciji se nije prišlo planski, sa puno sistema, upornosti, niti je shvaćena kao jedna dugogodišnja i uporna borba protiv zaostalosti, predrasuda i tradicija. Pitanje zara nije bilo samo pitanje žena nego i muškaraca. AFŽ je sebi stavio u zadatak da se bori protiv pokrivanja djevojaka i da nastoji da se što veći broj Muslimanki zaposli.²⁷ Muslimankama se približavalo na im: a bliskim pitanjima djece, kuće, otvarani su za njih posebni kursevi higijene, njege djece, domaćinstva, te je nastavljen rad na uzdizanju onih žena koje su skinule zar i nastojalo ih se aktivirati u društvenom i privrednom životu. S timiljem osnovan je pri Glavnom odboru AFŽ-a Bosne i Hercegovine Zemaljski odbor za otkrivanje

23 Isto, 262, 29. VIII 1947.

24 Isto, 266, 2. IX 1947.

25 Isto, 275, 13. IX 1947.

26 A. BiH, AFŽ, K-7/1947. Stenografski zapisnik sastanka rukovodilaca organizacionih sekcija Glavnih odbora

AFŽ-a u Centralnom odboru, održan 11. XI 1948.

27. *Ostobodenje*, 596, 21. IX 1948.

Muslimanki.²⁸ Poseban problem u ovom procesu bilo je primanje Muslimanki u Partiju, naročito na selu. U izvještajima partijskih komisija koje su obilazile srezove pominje se jak uticaj reakcije, davanje kolektivnog otpora, jak uticaj kuće. Bilo je dosta organizacija koje po tom pitanju nisu učinile ništa.²⁹

Proces razgradnje tradicijskog mišljenja tekao je mnogo teže od sprovođenja ostalih promjena u društvu. Ova akcija je za muslimansku ženu značila revoluciju u njenom shvatanju i njenom kulturnom uzdizanju. U početku kampanjskog karaktera, akcija je nakon izvjesnog vremena stala. Nakon jedne kratke uzlazne linije naglašavanja emancipatorskog procesa, uslijedila je silazna putanja. Raskorak između onog što je zacrtano da se uradi i sama realizacija tih nacrtu uočljiva je i na samim izvorima iz tog vremena.

Pitanje položaja žene u društvu i nakon priznavanja pravne i političke jednakosti žena ostajalo je i dalje kako praktično tako i teoretski neriješeno. Pravno izjednačavanje žene sa muškarcem bio je samo nužan preduslov, ali ne i dovoljan, za ostvarenje ravnopravnosti, kako u ekonomskom tako i u opštem društvenom položaju žene. Položaj žene u društvu određen je njenim mjestom u javnom društveno-produktivnom radu. Školovanje, zapošljavanje, učešće u radu političkih organizacija samo su neki od pokazatelja promjene položaja žene. Veliku poteškoću kroz svo ovo vrijeme predstavljalo je školovanje muslimanske ženske djece. U izvještajima sreskih partijskih komiteta stalno se podvlači da muslimanska ženska djeca ne pohađaju škole zbog ozbiljnog otpora od strane roditelja. Muslimanske žene teže su se odlučivale i na zapošljavanje i pored toga što je stalno isticana potreba za radnom snagom. Problem je bio i u okupljanju muslimanske ženske omladine u omladinske organizacije. Van organizacije nalazilo se 1949. godine preko 9.000 muslimanske ženske omladine.³⁰

U čitavoj Hercegovini, osim u Mostaru i Stocu, nije postojala organizacija žena. Mali broj žena bio je i u članstvu KPJ, kao i u organima političke vlasti. Tri Muslimanke bile su članice IO AFŽ-a za Bosnu i Hercegovinu, i po jedna šef plana kadrova Planske grupe u Ministarstvu industrije i rudarstva, sekretar gradskog odbora Crvenog krsta, upravnica ćilimare u Stocu i sekretar Glavnog narodnog odbora u Sarajevu.³¹

Radnici Željezničke radionice i ložionice u Sarajevu pokrenuli su pitanje donošenja zakona o zabrani nošenja zara.³² Zahtjev su uputili Prezidijumu Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine. Ugledni Muslimani, predstavnici javnog i kulturnog života priključili su se ovom zahtjevu.³³ Iz cijele Bosne i Hercegovine stiza-

28 A BiH, AFŽ, K-17/1948., *Zapisnik IO NF-a Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 20. IX 1948.

29 A CK SK BiH, PK KP BiH, K-279/1948., *Izvještaj partijske komisije Pokrajinskog komiteta o obilasku srezova* (18. III - 17. IV 1948).

30 Isto, KJ408/1949., *Referat Miće Rakića na II plenumu CK KP Bosne i Hercegovine*.

31 *Nova žena*, 11/1949.

32 *Oslobodjenje*, 1162, 18. VII 1950.

33 Isto, 1164, 21. VII 1950.

li su zahtjevi Narodnoj skupštini za donošenje zakona. Zakonodavni odbor Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine usvojio je prijedlog zakona o zabrani nošenja zara, koji je Narodnoj skupštini uputila Vlada NR Bosne i Hercegovine. Prijedlog je predviđao zabranu nošenja zara i kaznene mjere za one koji prekrše zakon, kao i za one koji bi na bilo koji način nastojali da spriječe skidanje zara i propagiraju njegovu nošnju. Zakon bi stupio na snagu 30 dana po objavljivanju. Donošenje zakona o zabrani nošenja zara i feredže Muslimankama bi u potpunosti omogućio da zajedno sa ženama drugih nacionalnosti koriste svoja prava zagarantovana Ustavom i još više učestvuju u izgradnji zemlje.³⁴

U Sarajevu je 28.IX 1950. godine na VIII redovnom zasjedanju Narodne skupštine NR Bosne i Hercegovine usvojen Zakon o zabrani nošenja zara i feredže, uz oduševljeno odobravanje žena Muslimanki. Lišavanjem slobode do tri mjeseca zatvora ili novčanom kaznom biće kažnjen onaj ko bude nosio zar i feredžu ili onaj koji od svojih ukućana bude zahtijevao da ga nosi. Za one koji bi silom nastojali prisiliti ženu da pokriva lice bila je predviđena kazna lišavanjem slobode do dvije godine sa prinudnim radom ili novčana kazna do 50.000 dinara (što je za ono vrijeme bila ogromna suma).³⁵ Zakon je stupao na snagu 30 dana po objavljivanju u službenom listu NR Bosne i Hercegovine.

Donošenju ovog zakona prethodila je akcija Muslimana za skidanje zara. Akcija je ovoga puta (za razliku od prethodnih pokušaja), pokrenuta odozdo, ondašnjim rječnikom kazano, iz baze. Glavni pokretač bila je žena Muslimanka. Ona je u tim akcijama najživlje i učestvovala. Statističkih podataka o broju žena koje su do tada nosile zar i onih koje su ga skinule u Bosni i Hercegovini nema za čitavo područje Republike. Zna se da je pred stupanje na snagu Zakona o zabrani nošenja zara i feredže to postalo masovna pojava, tako da je na Sarajevskoj oblasti do 4.XI 1950. godine zar skinulo 21.825 žena. Masovnost u skidanju zara do stupanja na snagu Zakona nije bila jednaka na svim srezovima. Jedan dio srezova (Foča, Goražde, Zenica-grad) odmah su pristupili ovom zadatku, dok drugi nisu, uzdajući se u Zakon, te je broj žena koje su skinule zar do stupanja na snagu Zakona bio mali (Kiseljak, Travnik, Bugojno, Visoko, Vlasenica, Višegrad).³⁶

Mali je bio i broj žena koje su u tom periodu imale ličnu kartu. Tek nakon 1947. godine žene počinju pribavljati lične isprave i fotografisati se bez zara.³⁷

Dva dokumentarna filma o skidanju zara, kao historijski izvor za modernu historiju upečatljivo svjedoče o preokretu koji se zbivao u svijesti muslimanske žene. Žena u zaru penje se na binu, odbacuje zar i time pokazuje svoju svijest, stepen svoje lične emancipacije. Poseban segment ovog procesa je ono što se zbivalo u duši žene koja je u svemu ovome iskazala itekako visok stepen lične hrabrosti.

34 Isto, 1218, 22. IX 1950.

35 Isto, 1224, 29. IX 1950.

36 A CK SK BiH, PK KP BiH, K - 435/1950., *Informacije o skidanju zara na terenu Sarajevske oblasti do 4. XI 1950.*

37 Podatak dobiven od prof. dr. Ibrahima Tepića.

Rezultat slabog uspjeha u akciji za skidanje zara bio je i zbog toga što konferencije koje su ranije održavane sa ženama nisu bile dovoljno konkretne. Nije se odmah uzimala obaveza da će se zar skinuti, već su se stvari uopštavale. Govorilo se da zar ne valja, da je nazadan, te da će se donijeti zakon kada će sve žene morati skinuti zar. Agitatori na terenu nisu bili dovoljno uporni, a konzervativna djelovanja i razne parole koje su kružile u vezi skidanja zara, imale su djelimičnog uticaja na žene Muslimanke. Općenit problem na svim srezovima bio je taj da žene koje su skinule zar nisu imale šta obući i sjedile su u kućama, jer nije bilo dovoljno tekstila od kojeg bi sebi sašile novu odjeću.

Samo skidanje zara u opštem smislu, za muslimansku ženu značilo je da je postala slobodan čovjek, da je progladala. Šta se nakon toga zbilo? U ovom radu obraden je period do donošenja Zakona o zabrani nošenja zara. Ono što se nakon toga dešavalo predmet je posebne studije. Osnovni procesi bili su i dalje u toku, pa se može govoriti samo o pojedinim završenim dionicama istorijskog razvoja.

Tabelarni pregled po srezovima akcije za skidanje zara do stupanja na snagu Zakona o zabrani nošenja zara³⁸

SREZ	broj žena koje su nosile zar	broj žena koje su skinule zar do 5.XI 1950	broj žena koje nisu skinule zar
BUGOJNO	nema podataka	517	%
TRAVNIK	6070	1041	5029
ZENICA	nema podataka	799	%
VISOKO	6932	1323	5069
ZAVIDOVICI	4900	534	4366
VAREŠ	1394	352	1042
FOČA	2863	2345	518
VLAZENICA	nema podataka	1396	%
ROGATICA	4079	1394	2685
GORAŽDE	4075	3780	295
KISELJAK	3156	455	2701
SOKOLAC	nema podataka	565	%
VIŠEGRAD	6800	482	6418
SARAJEVO	3744	3562	182
KALINOVIK	%	100%	%
TRAVNIK grad	1985	1355	630
ZENICA grad	2329	1825	504
Ukupno	48.327	21.715	29.439

38 Isto kao pod 36.

S u m m a r y

EMANCIPATION OF MUSLIM WOMAN IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA

The process of emancipation of muslim woman is a part of the extensive problems and trends in the modern history in Bosnia and Herzegovina and it is related to the "disappearing" of the national dress, this process, as the main style of clothing began in 1878 and it remained until the 1945. Wearing veil (covering head and face of a woman) was related to the religions and social regulations of a muslim community in a which a woman had a special role, that is why taking off veils had more profound historic sense than it was in the case with the departure from the old styles of clothing among our people.